

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АФРУЗ ВАХИД ГЫЗЫ ФАРЗАЛИЕВА

**ОПЫТ СИСТЕМНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ
ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
(на материале пословиц и поговорок)**

5707.01 – Славянские языки (русский язык)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

Баку – 2015

**Работа выполнена на кафедре современного русского языка
Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: *доктор филологических наук, профессор*
Ильяс Гамидулла оглу Гамидов

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук,
профессор*
Атамоглан Али оглу Гасанов

*доктор философии по филологическим
наукам, доцент*
Захир Вахид оглу Асадов

Ведущая организация: Кафедра русского языка и методики его преподавания Азербайджанского государственного педагогического университета

Защита состоится «_25_» _11_____ 2015 года в «__» часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете.

Адрес: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 25

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «__» _____ 2015 г.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071,
доктор философии по филологическим наукам,
доцент**

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность исследования определяется тем, что: а) до сих пор отсутствует общепринятая и достаточно системная классификация односоставных предложений; б) теоретическое осмысление односоставных предложений нуждается в развитии, есть необходимость в уточнении тех или иных свойств этих единиц; в) до сих пор не предпринимались попытки построения классификационной системы односоставных предложений с точки зрения представительства того или иного типа ОСП в сфере паремиологических единиц, среди которых представлены в основном лишь конструктивные модели русского предложения и для которых не характерен ряд актуализированных (речевых) форм предложения, традиционно включаемых в систему ОСП в школьных и вузовских учебниках (инфинитивных, номинативных, генитивных и вокативных).

Объектом исследования являются паремиологические единицы русского языка, построенные по структурной схеме односоставных предложений различных типов, а также семантическая структура этих единиц, которая рассматривается с позиции её соотнесённости с моделями односоставных предложений из обычного языка и из паремиологического фонда.

Предметом исследования являются односоставные предложения русского языка, а также паремиологические единицы, построенные по модели односоставных конструкций.

Методологическую основу диссертации составляют основополагающие диалектические положения о связи языка и мышления, нашедшие применение в трудах ведущих лингвистов-синтаксистов, паремиологов и фразеологов.

Цель исследования заключается в многомерном описании системы односоставных конструкций из паремиологического фонда русского языка и представлении оригинальной классификации односоставных предложений, построенной на базе системного противопоставления единиц конструктивного и актуального синтаксиса.

Задачи исследования. Для достижения поставленной в диссертации цели решается целый комплекс задач: а) изучение лингвистических параметров паремий односоставной структуры; б) обоснование языковой реальности односоставных паремиологических струк-

тур; в) определение основных типов односоставных паремиологических единиц в пределах намечаемой системы «единицы конструктивного/актуального синтаксиса»; г) характеристика парадигматико-синтагматического потенциала единиц конструктивного и актуального синтаксиса; д) представление новой методики установления границ синтаксической омонимии – определения синтаксической омонимии в сфере предикативных единиц на основе противопоставления комплекса «структурная схема предложения + её лексическое наполнение», по-разному характеризующего обычные односоставные предложения и паремии, построенные по модели односоставных структур.

Методы исследования. В работе применяется метод непосредственного наблюдения и многомерного, комплексного анализа языкового материала с привлечением приёмов системного анализа (рассмотрение парадигматико-синтагматических, синхронно-диахронических, языковых-речевых параметров) материала.

Научная новизна исследования. В ней впервые с позиции категории наличия/отсутствия и фразеологизированности рассматривается отсутствие одного из главных членов предложения; впервые противопоставляются конструктивные и актуализированные формы функционирования ОСП, которые кладутся в основу типологии ОСП; выносятся на обсуждение факт существования параллельных, но по семантической обобщённости более высокого ранга единиц, составляющих гомогенную систему в противовес обычным предложениям; в ней впервые ставится вопрос о синтаксической омонимии на уровне структурных схем.

Теоретическая значимость диссертации заключается в том, что предлагается системная характеристика ОСП на основе логически непротиворечивого критерия противопоставления конструктивного и актуального начал в семантической структуре предложения. Результаты подобного теоретического подхода могут стать образцом, моделью квалификационных схем других типов русского предложения – как простых, так и сложных. Эти результаты в определённой мере, надеемся, послужат обогащению арсенала синтаксического анализа предикативных единиц различных уровней абстракции их семантической структуры – обычных предложений и предикативных единиц паремиологического характера.

Практическая ценность работы – результаты исследования семантико-грамматической сути паремиологических единиц могут

служить добротным материалом для специальных курсов по теории синтаксиса, особенно по части изучения типов предикативных единиц, по теории фразеологии в широком её понимании. Они могут быть использованы при составлении паремиологических словарей-справочников с грамматическими комментариями.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Всё ещё не выработаны теоретически достаточно чёткие принципы классификации этого неоднородного по своей природе материала. Существующие модели классификаций ОСП – результат привлечения либо одного признака, не охватывающего весь арсенал односоставных конструкций, либо совмещения нескольких признаков в качестве комплексного критерия, которое допускает разнородное толкование одних и тех же конструкций;

2. Односоставные предложения (ОСП) изучались и классифицировались с точки зрения внутренних их характеристик, которые в большинстве случаев извлекались из обычных, свободных предложений, и эти характеристики распространялись на предикативные единицы любого уровня семантической обобщённости. Для полноценной квалификации ОСП и их непротиворечивой классификации следует прежде всего дифференцировать свободные (обычные) предложения и паремиологические конструкции. Это – первое условие достижения адекватной классификации.

3. Синтаксически свободные (обычные) предложения и пословично-поговорочные конструкции представляют разные типы языкового (речевого) мышления, по-разному реагируют на речевые требования актуализации, так как обычные предложения, как правило, выполняют сугубо коммуникативные функции, а паремиологические единицы – функцию концептуализации фактов внеязыкового мира. Поэтому для обычных предложений свойство наличия/отсутствия какого-то структурного элемента является фактом контекстуальной обусловленности, а для паремиологических единиц с закреплённым лексическим составом это свойство является нормой.

4. Типологически количественный состав ОСП среди обычных предложений шире, чем среди паремиологических единиц. В паремиологическом фонде не представлены, например, такие виды ОСП, как номинативные, вокативные, генитивные и инфинитивные (в которых функционирует изолированный инфинитив типа «*Стоять!*», «*Не курить!*»).

5. Традиционное привлечение паремиологических конструкций в качестве обобщённо-личных предложений нелогично, во-первых, потому, что при этом смешивается материал обычных и фразеологизированных конструкций, во-вторых, потому, что в обобщённо-личных предложениях должна быть обобщённой форма именно лица (как категории), а в паремиоконструкциях обобщёнными являются все константы – и категория лица, и категория времени, и категория пространства.

6. Поэтому, нам видится, что для непротиворечивой системной классификации ОСП русского языка (равно и других языков, видимо) следует применять принцип-критерий дифференциации отмеченных разрядов предикативных единиц в пределах обязательного разграничения предложений конструктивного и актуального синтаксиса. Без подобного разграничения любая классификационная модель допускает смешение, перекрещивание типов и разрядов конструкций.

7. Материал паремиологических единиц подтверждает, что при определении грамматического статуса ОСП конститутивным является признак структурно-семантической возможности/невозможности употребления второго главного члена предложения. Этот признак проявляется на фоне парадигматического потенциала каждого отдельного типа ОСП.

Источники исследования. Материалом для исследования послужили признанные словари и сборники русских пословиц, поговорок и фразеологизмов.

Апробация диссертации. Основные положения исследования докладывались на республиканских и международных научных конференциях. Диссертация обсуждалась на заседаниях кафедры современного русского языка БСУ. По теме диссертации опубликовались статьи в различных республиканских и зарубежных издательствах.

Структура диссертации. Работа состоит из введения, двух разделов, трёх глав, заключения, списка использованной литературы. Основной текст диссертации изложен на 123 страницах. Общий объём составляет 133 страницы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении**, в двух параграфах, обосновывается выбор темы диссертации, её актуальность, формируются цели и задачи исследования, определяются научная новизна, теоретическая значимость работы, объекты, цель, задачи, методы исследования, излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первый раздел, которая называется «**Теоретические основы принципов исследования и краткая история изучения односоставных предложений в русском языке**» состоит из двух параграфов.

Первый параграф – «**Очерк истории изучения односоставных предложений**» посвящён краткой истории изучения односоставных предложений. В этом параграфе говорится о том, что вопросы ОСП исторически привлекали внимание таких русских учёных как М.В.Ломоносов, А.А.Барсов, И.И.Греч, А.Х.Востоков, Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, Д.Н.Овсянико-Куликовский, Е.Ф.Будде, Е.М.Галкина-Федорук, В.В.Бабайцева и др. В их трудах затронут целый ряд спорных вопросов, решаемых исследователями по-разному.

Во **втором параграфе**, который называется «**Теоретические основы и принципы исследования односоставных предложений**» говорится о том, что теоретические исследования в области ОСП исходят из традиционно принятых свойств этой группы. А в этой работе для исходной позиции предлагается один критерий – противопоставление конструктивного и актуального синтаксиса.

По этому принципу ОСП распределяются по двум группам: 1) предложения, обладающие конструктивной моделью: а) определённо-личные, б) неопределённо-личные, в) обобщённо-личные, г) безличные; 2) предложения, не обладающие конструктивной моделью: а) инфинитивные, б) номинативные, г) генитивные, д) вокативные.

Первая глава работы – «**Некоторые вопросы теории односоставных предложений**» (в контексте паремиологических единиц) состоит из трёх параграфов.

В **первом параграфе** рассматривается вопрос паремиологических единиц как объекта синтаксического анализа.

Слова В.И.Даля «Грамматика не только могла бы и должна бы многому научиться у пословиц, но должна бы быть по ним, во многих

частях своих, вновь перевёрстана... Кто бы взялся рассмотреть пословицы и поговорки в этом отношении, тот написал бы... преползную книгу»¹ объясняют многое.

Паремии стали объектом анализа нашей работы потому, что: 1) строятся по тем же моделям, что и обычные предложения; 2) обладают всеми категориальными свойствами, присущими обычным предикативным единицам; 3) вполне чётко вписываются в систему «язык-речь» так же, как и обычные предложения; 4) представляют переходные единицы между свободными предикативными единицами и фразеологизмами.

Исходя из перечисленных основных принципов и исходных положений, подвергается анализу параллельно обычные предложения и паремии. Это делается для более чёткого противопоставления семантико-структурных показателей обеих групп единиц: они не обнаруживают полной соразмерности как с точки зрения морфологической характеристики их составных элементов, так и в плане синтаксической организации. Паремии, построенные по модели ОСП представляют синкретичные единицы между обычными предикативными единицами и фразеологизмами в широком понимании, а синкретичные типы являют собой бесспорное доказательство системной организации языка.

Во втором параграфе рассматриваются пословицы и поговорки как языковые единицы. Обычные предложения являются для носителей языка общими формулами, каждый раз наполняемыми индивидуально в зависимости от ситуации. А паремии не создаются каждый раз в отдельной ситуации, они воспроизводятся, реализуя одну и ту же формулу в одном и том же лексическом наполнении. Эта фразеологизированность возводит их в ранг языковых схем, общих для говорящих на данном языке. И в этом мы видим их принадлежность к языку, к системе языка.

В третьем параграфе рассматривается вопрос о фразеологизации имплицитной синтаксической позиции элемента предикативных единиц.

«Анализируя различные определения имплицитности, – пишет Н.А.Панина, – нетрудно заметить, что их объединяет одно: имплицитность имеет место тогда, когда нечто выражено скрыто. Имплицит-

¹ Даль В.И. Пословицы русского языка. М., 1957, с. 6.

ность – это как раз то единственное явление, которое можно квалифицировать как «наличие отсутствия», то есть здесь необходимо не только зафиксировать «отсутствие» чего-то, но и доказать, что оно, отсутствие, действительно здесь есть, что оно не ложное, не кажущееся, что это нечто отсутствующее здесь необходимо, что его присутствие предполагается...»¹. Категория имплицитного выражения у нас связана с фразеологизированностью синтаксического «пробела».

Разработка проблемы фразеологизации синтаксической позиции того или иного элемента предложения освещает многие семантико-структурные параметры всей системы предикативных единиц с отмеченной имплицитной позицией.

Вторая глава работы – «Система односоставных предложений в сфере паремий» состоит из пяти параграфов.

В первом параграфе рассматриваются паремии, построенные по модели определённо-личных предложений (ОлПП). При общей характеристике ОлПП утверждается, что: а) отсутствие подлежащего восполняется по всем грамматическим категориям глаголом-сказуемым (лицо, время, число); б) отсутствием подлежащего центр семантической тяжести переносится на сказуемое, этим предложение становится субъектно пассивным, предикатно активным; в) эти предложения в большинстве случаев считаются стилистическими вариантами двусоставных предложений. Но есть конструкции, которые по определённым причинам не допускают употребления субъектного главного члена предложения (*Давай выйдем; С курами ложись, с петухами вставай* (посл.)). Восстановление в них подлежащего разрушает семантическую сетку настоящего времени, переносит предложение в сферу будущего времени. С другой стороны, структуры типа «*Давай поговорим*» не обладают парадигмой, тогда такие конструкции как «*Мы поговорим*» реализуют полную парадигматическую систему. Следовательно, у них и шире синтагматические показатели.

Разновидности ОлПП фразеологических, паремиологических форм встречаются в двух типах:

¹ Панина Н.А. Имплицитность языкового выражения и её типы // Значение и смысл речевых образований. Калинин, 1979.

Первый тип – это паремии, включающие «структурно» обязательные обобщённые обращения, то есть паремии с «конкретным» адресатом речи: *Что, Феодул, губы надул; Владей, Фаддей, своей Агафьей.*

Второй тип – это паремии без определённого адресата речи: *Говори смелее – будет вернее; Бога не гневи, а черта не смеши.*

Языковая реальность ОпЛП нами определяется следующими аргументами: 1) признание предложений типа «*Узнаю тебя, жизнь!*» (А.Блок) стилистическими вариантами двусоставных предложений (в сфере обычных конструкций) не вызывает особых возражений. Но в сфере обычных речевых единиц есть такие, какие отвергают возможность реставрации субъекта-подлежащего (*Стой, стрелять буду!*); 2) ввиду того, что в конструктивных типах ОСП в качестве второго главного члена отсутствуют именно личные местоимения, мы думаем, что причины отсутствия подлежащего в ОпЛП следует искать не только в возможностях глагола-сказуемого, а в степени фразеологизованности формы личного местоимения, в степени фразеологизованности синтаксической позиции подлежащего в ОпЛП.

В паремиологическом фонде представлены:

1. ОпЛП с глаголом-сказуемым в повелительном наклонении (единственного числа, 2-го лица): *Бога не гневи, а чёрта не смеши; Готовь сани летом, а телегу зимой.* Форма множественного числа глагола-сказуемого для этих конструкций абсолютно не характерна.

2. ОпЛП с глаголом-сказуемым в форме изъявительного наклонения (I и III лица, единственного или множественного числа): *По миру не ходим и нишим не подаём; На одно солнышко глядим, да не одно едим.* ОпЛП свободно варьируют в пределах трёх временных форм: *За что купил, за то и продал. (За что купили, ...); За что покупаем, ...; За что купим...*

В синтаксических работах обычно указывается на то, что «в определённо-личных предложениях сказуемое не может быть в форме третьего лица»¹. Конструкции из паремиологического фонда напрочь отвергают это сложившееся мнение, ОпЛП с глаголом-сказуемым III лица прош. и наст. времён не меньше, чем конструкций со сказуемым

¹ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, с. 165; Бабайцева В.В. Односоставные предложения в русском языке. М., 1968, с. 33; Современный русский литературный язык (под ред. П.А.Леканта). изд. 2-ое, М., 1988, с. 306 и др.

в I и II лице: *От одного берега отстал, к другому не пристал; Раскудахталась, а не снесла.*

Как видим, выделение ОпЛП в особую группу ОСП в сфере паремий получает свое окончательное решение, поскольку отсутствие особых «парадигматических» форм паремий даёт объективную возможность квалифицировать мнимую позицию «бывшего» подлежащего как структурно значимую, а возможность реставрации ОпЛ конструкций в двусоставную – невозможной и некорректной.

Во **втором параграфе** рассматриваются паремии, построенные по модели неопределённо-личных предложений (НОпЛП).

Общая характеристика НОпЛП ориентирована на предложения из обычного языка. НОпЛП из обеих сфер отличаются прежде всего по признаку наличия/отсутствия возможности выражения генерализованной семантики. Паремиологические НОпЛП характеризуются отнесенностью гомогенностью. Они по оформлению представляют либо простые, либо двучастные сложные конструкции.

К простым относятся такие: *От щелчка доходят и до кулака; Ночлега с собой не возят.*

Среди НОпЛП сложного состава из паремиологического фонда выделяются следующие основные структурные разновидности:

1. Сложные конструкции, в которых обе части выражены НОпЛП: *Погонную послали, да примет не дописали; Пособили нуже, да сделали хуже;*

2. Сложные конструкции, в которых одна часть выражена НОпЛП: *Заварили кашу, что и в рот не лезет; Говорят наобум, а ты бери на ум;*

3. Осложнённые предложения со значением логической обусловленности: *Сосватав невесту, у людей не спрашивают; Сошлись как клин с обухом;*

4. Многокомпонентные сложные предложения: *Не про то говорят, что много едят, а про то, куда крохи девают; И дешево продают, наживаются, и дорого продают, а проживаются.*

Третий параграф посвящён паремиям, построенным по модели обобщённо-личных предложений (ОбЛП).

Многие ОбЛ конструкции из обычной речи не соответствуют определению ОбЛП. Например, в свободных предложениях типа *«Либо сдуреешь с этим народом, прости господи, либо с ума сойдёшь, либо, за досугом, когда-нибудь без покаяния умрёшь»* (В.Даль, «Сказка

о Шемякином суде») нет обобщённости категорий времени и места в пределах как пансубъектности, панлокальности, панхронизма. Следовательно, степень фразеологизированности для построений из обычного языка не является типологически существенным признаком. А все ОСП из паремиологического фонда в достаточной мере фразеологизированы.

И фразеологизированность/нефразеологизированность как свойство действует лишь в сфере разграничения ОСП из обыденной речи и ОСП из паремиологического фонда. Терминологическое обозначение «обобщённо-личное предложение» в применении к обычным конструкциям вполне оправдывает себя, так как в них обобщена только категория лица, а в конструкциях из паремиологического фонда генерализованы все категориальные константы – время, лицо, пространство. Основные структурно-семантические разряды ОбЛП в паремиологическом фонде следующие:

Простые предикативные единицы:

а) конструкции, построенные по модели «действие-состояние + объект этого действия»: *Прошлого не воротишь; Правдою не оденешься; На всех не угодишь;*

б) конструкции, построенные по модели «действие-состояние + объектный или обстоятельственный его конкретизаторы»: *Прежде смерти не умрёшь; Горлом ничего не возьмёшь; От изъяну нигде не уйдёшь; Лёжа кнута не добудешь;*

в) конструкции, построенные по модели «действие + два объектных его конкретизатора»: *Из черного не сделаешь белого; На правде ничего не возьмёшь;*

г) конструкции, построенные по модели «действие + два объектных и обстоятельственный или атрибутивный конкретизатор»: *У скупого и в крещение льда не выпросишь; На кукушкиных яйцах цыплят не высидишь.*

2. Осложнённые конструкции ОбЛП:

а) конструкции, осложнённые обособленным обстоятельством: *Не узнав горя, не узнаешь и радости; Не испортив дела, мастером не будешь;*

б) конструкции с однородными членами предложения: *Чужим хлебом да чужим умом недолго проживёшь; Наказанным умом да приданным животом недолго поживёшь.*

3. Сложные конструкции, в которых предикативные части выражены ОБЛП:

а) сложноподчиненные конструкции: *С кем поведёшься, от того и наберёшься; За чем пойдешь, то и найдёшь;*

б) сложносочинённые конструкции: *Змею обойдёшь, а от клеветы не уйдёшь; Неправдой свет пройдёшь, да назад не воротиться;*

в) бессоюзные конструкции: *Пожалеешь лычка, не увяжешь и ремешком; От греха не уйдёшь, от беды не упасёшься.*

Таким образом, а) функциональная «жизнь» ОБЛП протекает вполне автономно без всякой нужды в реставрации подразумеваемого подлежащего; б) ОБЛП – самостоятельная конструктивная модель русского предложения, обладающая собственными «парадигматическими» возможностями и способностью вхождения/невхождения в те или иные сложные структуры.

В **четвёртом параграфе** рассматриваются паремии, построенные по модели безличных предложений (БлП).

Лексические единицы (предикативные наречия) *нельзя, можно*, составляющие предикативную основу целого класса безличных структур, создают как бы фразеологизированную синтаксическую позицию для формы дательного субъекта (*Нельзя тебе думать так; Мне можно зайти*). Подобная фразеологизация обнаруживает себя в актуализированных конструкциях, когда слова *можно, нельзя* не включаются в предикативную структуру вовсе: *Мне зайти?; Нам уйти?; А вам остаться!* В таких случаях приходится говорить уже об инфинитивных ОСП.

В паремиологическом фонде представлены:

1. БлП с главным членом, выраженным сочетанием «предикатив + связка + инфинитив»: *В мутной воде хорошо рыбу ловить; Жить в красне хорошо и во сне;*

2. Вторую по численности группу БлП составляют конструкции с самостоятельным предикатом (со связкой) в роли предиката-сказуемого: *У бога дней много; На острую косу много сенокосу;*

3. Конструкции с предикатным словом *нет (не бывает)*: *У воров каменных домов не бывает; Без муки нет и науки.*

4. Конструкции с предикатом-сказуемым, выраженным безличным глаголом или личным глаголом в безличном употреблении: *С надеждой легко живётся; Голодному не спится.*

В пятом параграфе рассматриваются неконструктивные – актуализированные типы односоставных предложений.

Номинативные ОСП – в пословичном фонде не представлены даже в роли компонентов пословиц сложных структур. Они представляют во всех своих разновидностях рематическую часть обычного двусоставного предложения, стилистически отмеченного в данном тексте или ситуации. Ситуативность, конкретное пространственно-временное применение, столь характерное для номинативных предложений, делает невозможным их представительство в сфере паремий.

Генитивные ОСП – в паремиях выступают лишь в качестве компонентов сложных структур. На основе представленных в паремиях «генитивных» структур, по нашему убеждению, лежат известные основные базовые модели предложения. По мнению некоторых учёных они являются разновидностью безличных¹ или подлежащих² предложений. Степень фрезоологизации в этих конструкциях развивается в плане отсечения тех грамматических элементов, в обязательном выражении которых отпадает необходимость: *У кого-то нет ни кола, ни двора = Ни кола, ни двора.*

Что касается инфинитивных паремиологических структур, то синонимия инфинитивных и безличных структур бесспорна. Она проявляется как на уровне семантики, так и на уровне строения и функций. Они, на наш взгляд, не обладают статусом оригинальных структур, поскольку не имеют своеобразную, самодостаточную модель, схему. Это может быть проиллюстрировано с позиций наличия/отсутствия парадигмы и синтагматических возможностей инфинитивных конструкций типа *Не шуметь!*. Они обнаруживают полное отсутствие системных парадигматических форм. А их линейное распространение «переводит» их в группу безличных: *Не шуметь! = Нельзя шуметь!; Не прислоняться! = Нельзя прислоняться!* Следовательно, системно-языковую суть инфинитивные предложения приобретают после синтаксического обрастания до объёма безличных.

Третья глава – рассматривается вопрос «**Систематизации типологии односоставных предложений в русском языке**». Глава состоит из двух параграфов.

¹ Грамматика русского языка / Под ред. В.В.Виноградова. т.2, синтаксис, ч.2, М., 1960, с.37-38.

² Синтаксис русского языка. Шахматов А.А. изд.2, 1941, с. 50

Первый параграф посвящён комментариям некоторых исходных положений. Представляется схема-таблица, наглядно показывающая, насколько единицы различных уровней семантической устойчивости проявляют глубинную общность их строения: конструктивные типы ОСП характеризуются (и только) параллелизмом, обнаруживаемым между обычным предложением, паремией и фразеологической единицей предикативного строения; инфинитивные ОСП – яркие представители единиц переходного типа: они существуют за счет широких парадигматических возможностей БлП. Номинативные и генитивные предложения также конструктивно восходят к тому или иному из основных типов русского предложения, являясь актуализированным вариантом, рематической частью последних и в форме ремы закрепились в языке.

Представленная таблица-схема наглядно показывает, насколько единицы различных уровней семантической устойчивости проявляют глубинную общность строения.

СХЕМА – ТАБЛИЦА

ОДНОСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ			
КОНСТРУКТИВНЫЕ ТИПЫ ОСП	В сфере обычных предложения	В сфере паремиологических единиц	В сфере ФЕПС
	Определённо-личные предложения		
	1. Люблю тебя, Петра творенье! 2. Не мешайте людям работать. 3. В отпуск когда уходишь?	1. Идёт мимо кровати спать на полати. 2. Курицу не поймал, а уж ощипал. 3. Купи шубу шитую, а избу крытую. 4. Без счастья и в лес по грибы не ходи.	1. Не плюй в колодец. 2. Надулся как мышь на крупу. 3. Пальца в рот не клади. 4. Ума не приложу.
	Неопределённо-личные предложения		
1. В газетах пишут о наводнении. 2. За вами завтра придут. 3. У нас рыбу готовят	1. В лес дров не возят. 2. Холостого сватом не посылают. 3. Старого бьют не по	1. Краше в гроб кладут. 2. Не всякое лыко в строку (кладут).	

	по особому рецепту.	годам, а по бокам. 4. Цыплят по осени считают.	3. [За это] по башке не глядят.
	Обобщённо-личные предложения		
	1. В такой жизни озвереешь. 2. Его в такие минуты не переспоришь. 3. А то велишь заложить беговые дрожки ...(Т.).	1. Шила в мешке не утаишь. 2. По волоску всю бороду выщиплешь (Даль) 3. Не бравшись за топор избы не срубишь. 4. Тише едешь, дальше будешь.	1. На мякине не проведёшь. 2. Из пушки (пушкой) не прошибёшь. 3. Калачом не заманишь.
	Безличные предложения		
	1. Светает; Моросило. 2. На улице темно. 3. Жаль сестру. 4. Её затошнило.	1. От души отлегло. 2. Собаке вольно и на владыку лаять (Даль). 3. Счастливому и в зубах вязнет. 4. Легко чужими руками жар загребать.	1. В ногах правды нет. 2. Покрыто мраком неизвестности. 3. Между нами будь сказано. 4. Чтобы и духом не пахло.
АКТУАЛИЗИРОВАННЫЕ ТИПЫ ОСП	Инфинитивные предложения		
	1. Молчать ! Не курить! 2. Лицом к лицу лица не увидать. 3. Откуда мне знать	1. Тебе на печи с тараканами воевать! 2. Не быть бы плёткой при большом кнуте. 3. Без року не умереть. 4. От судьбы не уйти!	1. Слыхом не слышать (о ком). 2. (Его) за смертью посылать.
	Генитивные предложения		
	1. То-то смеху! 2. Народу! 3. Грибов-то! 4. И кругом ни звука!	1. Ни кола, ни вола, ни мила живота. 2. Ни рыба, ни мясо; ни кафтан, ни ряса.	1. Ни кола, ни двора. 2. Ни сучка, ни задоринки. 3. Никаких гвоздей.

Номинативные предложения		
1. Утро. Мороз. 2. Спящая тайга. 3. Какая красота! 4. Вот и наш дом.	1. Вот тебе, бабушка, и Юрьев день. 2. Вот тебе бог, вот и порог.	∅
Вокативные предложения		
1. Эх, вы! – с упрёком произнёс он. 2. Батюшки! изумился он.	∅	∅

Во втором параграфе рассматривается вопрос о синтаксической омонимии.

В синтаксической теории всё ещё бытует мнение о том, что у паремиологических единиц нет оригинальной структурной схемы, отвлечённого синтаксического образца.

Было бы нелогично утверждать также, что паремиологические единицы строятся по тем же структурным схемам, что и обычные предложения.

Во-первых, структурные схемы обычных предложений и схемы паремий находятся, по нашему убеждению, в чётких отношениях синтаксической омонимии. Это означает: одинаковость структурных схем паремий и обычных предложений – кажущаяся, мнимая. Если учесть роль индивидуального лексического наполнения при определении семантической структуры предложения вообще, то такая мнимость становится очевидной.

Во вторых, обязательная соотнесённость, нерасторжимое единство данной структурной схемы с данным лексическим наполнением и является для паремий функционально самодостаточной. Подобная устойчивая соотнесённость некоторой схемы с определённо-устойчивым лексическим наполнением и есть оригинальная «структурная схема», «отвлечённый образец» структуризации паремиологических единиц.

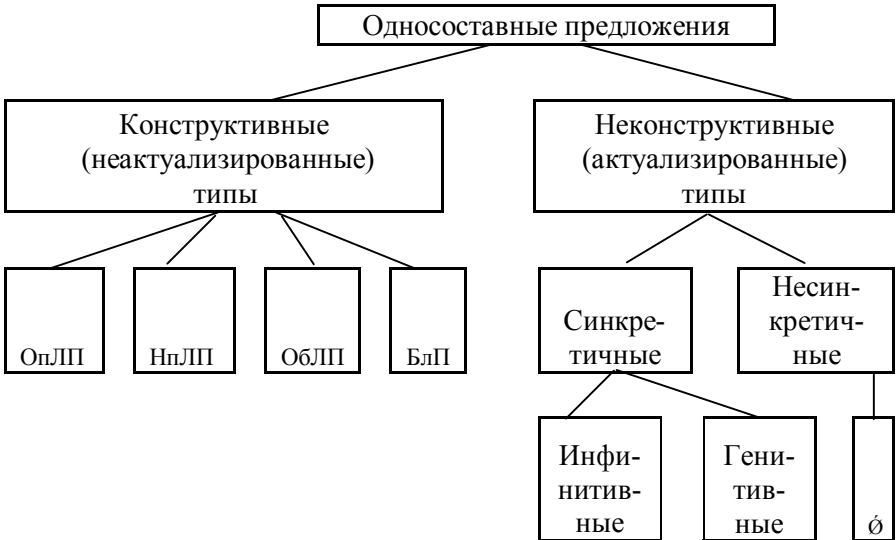
Считаем, что единицы отмеченных двух сфер языка на уровне структурных схем находятся в отношениях синтаксической омонимии, так как:

а) парадигматические системы обычных и паремийных конструкций не совпадают даже по объёму. Они не адекватны в этом плане. Это доказывать нет необходимости;

б) синтагматические возможности у сопоставляемых единиц также не одинаковы: из пословиц, как известно, слов не выкинешь, и своего не добавишь;

в) модели обычных предложений реализуются в речи, каждый раз обрстая новым лексическим наполнением и тем самым новым содержанием. Этого нельзя утверждать о моделях паремий. Их модели лишь внешне напоминают модели обычных предложений, они имеют постоянное лексическое наполнение; это свойство делает паремии воспроизводимыми. Структурные схемы воспроизводящих и невоспроизводящихся синтаксических структур совпадать не могут. В этой логической цепочке мы и видим основы синтаксической омонимии предикативных единиц двух сфер.

Отмеченные выше положения в достаточной степени касаются всех конструктивных типов односоставных предложений. Представляем нашу классификацию односоставных предложений:

Таким образом, материальную основу нашей трактовки синтаксической омонимии составляет ряд соотнесённых структурных схем: а) обычных предикативных структур, б) паремиологических единиц и в) фразеологических конструкций предложенческого строения:

а) *В газетах пишут о контртеррористических операциях* (обычное предложение);

б) *В чужой монастырь со своим уставом не ходят* (поговорка);

в) *Краше в гроб кладут* (фразеологизм).

В заключении даются основные положения работы. Отмечается, что односоставные предложения (ОСП) представляют группу весьма частотных типов русского простого предложения, пронизывают всю систему функциональных стилей русского языка в том или ином объёме. Следовательно, эти конструкции нельзя считать периферийными. Вместе с тем, среди них имеются структуры, представляющие так называемые переходные явления. Это доказывает бесспорную системную организацию корпуса односоставных единиц в языке.

С другой стороны, ОСП проявляют подобную системность и частотность также в сфере паремиологических единиц, являются бесспорно двусторонними сущностями – они представляют язык и речь в одном и том же лексическом наполнении одной и той же структурной схемы.

Паремиологические единицы, в отличие от обычных предложений, однозначно негативно реагируют на такое восстановление: степень устойчивости этих образований сама по себе определяет невозможность такой реставрации. Это особенно чётко видно из сопоставления обычных предложений и единиц из паремиологического фонда языка.

Паремиологические единицы могут и должны быть изучены в аспекте чисто лингвистическом. Их языковая реальность определяется прежде всего способностью этих единиц вписываться в систему «язык и речь»: обладая сигнификативным значением, они представляют языковую систему; будучи используемы денотативно, они являются речевыми единицами. Вопрос о фразеологизации синтаксической позиции того или иного элемента конструкции (категория имплицитного выражения) для анализируемых структур является крайне актуальным. Разработка этой проблемы проливает свет на решение многих семантико-структурных особенностей не только ОСП, но и неполных и эллиптических предложений.

Вопрос о наличии/отсутствии собственной структурной схемы у паремий может быть решён только с позиции объективно существующей синтаксической омонимии. При этом мы исходим из утверждения о том, что обычные предложения и паремиологические

единицы если и строятся по «одним и тем же» структурным схемам, но эти структурные схемы совершенно противопоставлены по признаку наличия/отсутствия постоянно «действующего» лексического наполнения: в паремиях лексическое наполнение оказывается достаточно устойчивым (фразеологизированным), что позволяет говорить о воспроизводимости не только структурных схем, но и лексического их наполнения. И если считать структурную схему обычного предложения неким инвариантом, заполняемым каждый раз новым лексическим материалом, то в отношении структурной схемы паремии этого нельзя утверждать. Стало быть, в известной мере даже нелогично говорить о структурных схемах паремий. И если все же допустить наличие этих схем в паремиях, то это возможно лишь при признании между структурной схемой паремии и структурной схемой обычных предложений отношений синтаксической омонимии.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. К вопросу о фразеологизации синтаксической позиции в односоставных предложениях. Гамидов И.Г., Фарзалиева А.В. // Тагиевские чтения. Баку: Китаб алэми, 2002, с. 32-35.

2. Паремиологические единицы как объект синтаксического анализа. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2004, № 3, с. 85-89.

3. Из истории изучения односоставных предложений в русском языке. Elm və sətiyuət. Баку: Китаб алэми, 2004, №2, с. 33-38.

4. Пословицы и поговорки, построенные по модели неопределённо-личных односоставных предложений. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2007, № 2, с. 92-95.

5. Паремии, построенные по модели обобщённо-личных предложений // Ученые записки. Баку: Мутарджим. 2008, №5, с. 91-95.

6. Паремии, построенные по модели определённо-личных предложений // Язык и литература. Баку, 2008, №5 (65), с. 27-30.

7. Паремии, построенные по модели безличных предложений // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2008, № 4, с. 91-96.

8. Неконструктивные (актуализированные) типы ОСП // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2010, №12, с. 264-267.

9. Анализ теоретических основ и принципов односоставных предложений // Вестник МГЛУ, Минск, 2014, №2, с. 157-161.

10. Пословицы и поговорки как языковые единицы // Сборник VI республиканской научной конференции «Актуальные проблемы современной науки». Ленкоранский Региональный Научный Центр НАНА. Ленкорань, 2014, с. 119-121.

11. Дифференциация безличных и инфинитивных предложений на материале паремий // Сборник международной научной конференции «The 2nd International conference on European Conference on Languages, Literature and Linguistics». Вена, 2014, с. 149-152.

12. К основам теоретических принципов односоставных предложений. Гамидов И.Г., Фарзалиева А.В. // Учёные записки. Баку: Мутарджим, 2014, №, с. 24-32.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ƏFRUZ VAHİD QIZI FƏRZƏLİYEVƏ

**RUS DİLİNDƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN
SİSTEMLİ TƏSNİFATI TƏCRÜBƏSİ
(ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏR MATERIALI
ƏSASINDA)**

5707.01 – Slavyan dilləri (rus dili)

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015
Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili
kafedrasında qorunmuş və müdafiə edilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Rəsmi opponetlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Atamoğlan Əli oğlu Həsənov

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Zahir Vahid oğlu Əsədov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti-
nin Rus dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2015-ci il tarixdə saat ___ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsi üzrə D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küçəsi, 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2015-ci il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: a) indiyə qədər təktərkibli cümlələrin ümumi qəbul olunmuş və yetərincə əsaslandırılmış təsnifatının olmaması; b) təktərkibli cümlələrin nəzəri cəhətdən dərk edilməsinin inkişafına, onların bu və ya digər özəlliklərinin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur; c) indiyə qədər təktərkibli cümlələrin təsnifat sisteminin yaradılması üçün bu cümlələrin bu və ya digər növünü paremioloji vahidlər sahəsində axtarmağa heç bir cəhd göstərilməyib, halbuki paremioloji vahidlər arasında ancaq rus dilinin konstruktiv modelləri öz əksini tapıb, paremioloji vahidlərə adətən orta və ali məktəb dərslərlərində verilən cümlənin aktuallaşmış (danışiq) formaları olan infinitiv, nominativ, genitiv və vokativ cümlələr xas deyil.

Tədqiqatın obyektini müxtəlif tipli təktərkibli cümlələrin struktur sxeminə uyğun qurulmuş rus paremioloji vahidləri, həmçinin adi danışiq dilindən olan və paremioloji fonda aid cümlələrin mənaca uyğunluğu mövqeyindən təktərkibli cümlələrin semantik strukturu təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini rus dilinin təktərkibli cümlələri və onların modeli əsasında qurulmuş paremioloji vahidlər təşkil edir.

Tədqiqatın **metodoloji əsasını** aparıcı dilçi-sintaksistlərin, paremioloq və frazeoloqların əsərlərində yer almış dil və təfəkkürün əlaqəsi haqqında əsas dialektik müddəalar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi rus dilinin paremioloji fondundan olan təktərkibli konstruksiyalar sisteminin çoxcəhətli, kompleks təsviri, konstruktiv və aktuallaşmış sintaktik vahidlərin sistemli müqayisəsi bazasında qurulmuş təktərkibli cümlələrin orijinal təsnifatını təqdim etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün çox sayda məsələ öz həllini tapır:

- təktərkibli quruluşa malik paremiyaların dil parametrlərini öyrənmək;
- təktərkibli paremioloji strukturların dildə varlığı reallığını əsaslandırmaq;
- göstərilən “konstruktiv/aktuallaşmış sintaktik vahidlər” sistemi daxilində təktərkibli paremioloji vahidlərin əsas tiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

- konstruktiv və aktuallaşmış sintaktik vahidlərin paradiqmatik-sintaqmatik potensialının xarakteristikası;

- sintaktik omonimiya sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün yeni metodikanın təqdimatı – adi danışiq dilinə aid və təktərkibli cümlələrin modeli əsasında qurulmuş paremiyalari müxtəlif cür səciyyələndirən “cümlənin struktur sxemi + onun leksik tərkibinin doldurulması” kompleksinin müqayisəsi əsasında predikativ vahidlər arasında sintaktik omonimiyanın müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada bilavasitə müşahidə metodu və dil materialının sistemli analiz üsullarının (paradiqmatik-sintaqmatik, sinxron-diaxronik, dil-nitq parametrləri) vasitəsi ilə coxcəhətli, kompleks analizi tətbiq olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə cümlənin baş üzvlərindən birinin olmaması yoxluğun mövcudluğu və frazeologiləşmə mövqeyindən araşdırılır; ilk dəfə olaraq təktərkibli cümlələrin tipologiyasının təməli kimi təktərkibli cümlələrin fəaliyyətinin konstruktiv və aktuallaşmış formaları qarşılaşdırılır; paralel mövcud olan, amma adi cümlələrin əksinə homogen sistem təşkil edən, semantik cəhətdən daha çox ümumiləşmə dərəcəsinə malik vahidlərin varlığı faktı müzakirəyə çıxarılır; elmi işdə ilk dəfə olaraq struktur sxemlər səviyyəsində sintaktik omonimiya məsələsi gündəmə gətirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti – elmi işdə cümlənin semantik quruluşunun konstruktiv və aktual başlanğıclarının müqayisəsinin məntiqi cəhətdən ziddiyyət təşkil etməyən meyarı əsasında təktərkibli cümlələrin sistemli xarakteristikası təklif olunur. Bu cür nəzəri yanaşmanın nəticələri rus cümlələrinin istər sadə, istərsə də mürəkkəb növlərinin təsnifat sxemi üçün nümunə təşkil edə bilər. Bu nəticələrin müəyyən dərəcədə müxtəlif səviyyələrdə mücərrədləşmiş semantikaya malik adi cümlələr və paremioloji fonddan olan predikativ vahidlərin sintaktik analizi imkanlarını zənginləşdirəcəyinə ümid edirik.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti – paremioloji vahidlərin semantik-grammatik məğzinin tədqiqinin nəticələri sintaksis nəzəriyyəsi üzrə xüsusi kursların, xüsusilə də predikativ vahidlərin növlərinin öyrənilməsi sahəsində, geniş mənada frazeologiya nəzəriyyəsi məsələlərində faydalı ola bilər. Nəticələr həmçinin qrammatik şərhərlə verilən paremioloji sorğu kitabçaları-lüğətlərin tərtibatı zamanı da istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın mənbələri – Tədqiqat materialı kimi rus atalar sözləri, zərb-məsəlləri və frazeologizmlər lüğətlərindən istifadə olunub.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Bu günə qədər təktərkibli cümlələrin təsnifatı üçün yetərinə dəqiq nəzəri prinsiplər işlənib hazırlanmayıb. Mövcud təsnifatlar ya bütün təktərkibli cümlələrə şamil edilməsi mümkün olmayan tək bir xüsusiyyət əsas götürülərək verilir, ya da eyni konstruksiyaların müxtəlif cür izahına yol açan kompleks meyar kimi bir neçə xüsusiyyətə əsaslanır;

2. Təktərkibli cümlələr adətən sərbəst cümlələrin özəllikləri əsas götürülərək onların daxili xarakteristikaları əsasında təsnifatlandırılır və bu xarakteristikalar müxtəlif səviyyələrdə semantik ümumiləşməyə malik bütün predikativ vahidlərə şamil edilir. Təktərkibli cümlələrin hərtərəfli və ziddiyyət təşkil etməyən təsnifatı üçün ilk növbədə sərbəst cümlələrlə paremioloji konstruksiyaları ayrı-ayrılıqda araşdırmaq lazımdır;

3. Sintaktik cəhətdən sərbəst cümlələrlə paremioloji konstruksiyalar dil (nitq) təfəkkürünün müxtəlif növləridir, onlar aktuallaşmanın nitq tələbatına müxtəlif cür reaksiya verirlər. Çünki sərbəst cümlələr bir qayda olaraq kommunikativ funksiya icra edir, paremioloji vahidlərsə dildənkənar dünya faktlarının konseptuallaşması funksiyasını yerinə yetirir. Buna görə də sərbəst cümlələr üçün hər hansı bir struktur elementin mövcudluğu/qeyri-mövcudluğu kontekstlə şərtlənir, amma sabit leksik tərkibə malik paremioloji vahidlər üçün bu normadır;

4. Təktərkibli cümlələr paremioloji vahidlərlə müqayisədə sərbəst cümlələr arasında daha çox növlə təmsil olunur. Paremioloji fondda təktərkibli cümlələrin nominativ, genitiv, vokativ və “*Стоять!*”, “*He кyрyть!*” kimi təcrid olunmuş infinitiv cümlələr kimi sərbəst növləri yoxdur.

5. Ümumi şəxslə cümlələrdən bəhs edilərkən ənənəvi şəkildə paremioloji vahidlərin misal göstərilməsi doğru deyil, çünki: 1) adi və frazeolojiləşmiş konstruksiyalardan ibarət material qarışır; 2) ümumi şəxslə cümlədə, adından da görüldüyü kimi, tək cə şəxs kateqoriyası ümumiləşməlidir, halbuki paremioloji konstruksiyalarda şəxs, zaman və məkan kateqoriyalarının hər üçü də ümumiləşib;

6. Buna görə də, bizim fikrimizcə, rus dilində (eləcə də başqa dillərdə) təktərkibli cümlələrin ziddiyyətsiz təsnifatı üçün bütün növlər konstruktiv və aktuallaşmış sintaksis prinsipi əsasında fərqləndirilərək sistemləşdirilməlidir. Əks halda istənilən təsnifat modeli təktərkibli cümlə növləri arasında qarışıqlığa gətirib çıxarır;

7. Paremioloji vahidlər materialı sübut edir ki, təktərkibli cümlələrin qrammatik statusunu müəyyənləşdirərkən ikinci baş üzvün istifadəsinin struktur-semantik cəhətdən mümkün/qeyri-mümkünlüyü əlaməti əsas me-

yar kimi götürülməlidir. Bu özəllik təktərkibli cümlələrin ayrı-ayrılıqda bütün növlərinin paradiqmatik potensialı fonunda özünü büruzə verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Elmi işin əsas müddəaları respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfranslarda məruzə edilib, BSU-nun Müasir rus dili kafedrasının iclaslarında müzakirə olunub. Dissertasiyanın mövzusunun əks etdirən məqalələr müxtəlif respublika və xarici nəşrlərdə dərc olunub.

Dissertasiyanın strukturu. Elmi iş giriş, iki bölmə, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiya əsas mətni 123 səhifə olmaqla 133 səhifədən ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

Girişdə, iki paraqrafda, dissertasiyanın mövzusunun seçilməsi, onun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırılır, işin elmi cəhətdən yeniliyi, nəzəri əhəmiyyəti, tədqiqat metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar şərh edilir, dissertasiyanın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

“Rus dilində təktərkibli cümlələrin tədqiqat prinsiplərinin nəzəri əsasları və qısa tədqiqat tarixi” adlanan **birinci bölmə** iki paraqrafdan ibarətdir.

Birinci paraqrafda – “Təktərkibli cümlələrin tədqiqat tarixi öçerki”ndə təktərkibli cümlələrin araşdırılması tarixi haqqında danışılır. Təktərkibli cümlələrin M.V.Lomonosov, A.A.Barsov, İ.İ.Qreç, A.X.Vostokov, F.İ.Buslayev, A.A.Potebnya, D.N.Ovsyaniko-Kulikovksi, Y.F.Budde, Y.M.Qalkina-Fedoruk, V.V.Babayseva kimi rus sintaksist alimlərin diqqətini cəlb etdiyi vurğulanır. Onların elmi əsərlərində tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür həll olunan bir sıra məsələlərə toxunduqları vurğulanır.

“Təktərkibli cümlələrin nəzəri əsasları və tədqiqat prinsipləri” adlanan **ikinci paraqrafda** təktərkibli cümlələr sahəsində olan nəzəri tədqiqatların bu qrup cümlələrin ənənəvi qəbul edilmiş xüsusiyyətləri əsasında aparıldığından bəhs olunur. Elmi işdə isə təktərkibli cümlələrin tipologiyası məsələsinin həlli üçün istinad nöqtəsi kimi konstruktiv (dil) və aktuallaşmış (nitq) sintaksisinin müqayisəsinin əsas meyar kimi götürülməsi təklif olunur.

Bu prinsip əsasında təktərkibli cümlələr iki qrupa bölünür: 1) konstruktiv modelə malik olan: a) müəyyən, b) qeyri-müəyyən, c) ümumi şəxslə

və d) şəxssiz cümlələr; 2) konstruktiv modelə malik olmayan: a) infinitiv, b) nominativ, c) genitiv və d) vokativ cümlələr.

“Təktərkibli cümlələrin nəzəriyyəsində bəzi problemlər” (paremioloji vahidlər kontekstində) adlanan **birinci fəsil** üç paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqrafta sintaktik analiz obyektini kimi paremioloji vahidlər məsələsi araşdırılır.

V.İ.Dalın “Qrammatika atalar sözləri və zərb-məsəllərdən çox şey öyrənə bilər, öyrənməlidir yox, qrammatikanın çox hissəsinə atalar sözləri və zərb-məsəllərə görə təkrar baxılmalıdır... Atalar sözləri və zərb-məsəlləri bu istiqamətdə araşdırın... çox faydalı kitab yazar”¹ sözləri çox şeyi izah edir.

Paraqrafta paremiyaların nə üçün tədqiqat obyektini kimi seçildiyi izah olunur: 1) onlar adi cümlələrlə eyni model əsasında qurulurlar; 2) adi predikativ vahidlərə xas bütün kateqorial xüsusiyyətlərə malikdirlər (zaman, şəxs, predikativlik, modallıq, intonasiya); 3) adi cümlələr kimi “dil-nitq” sisteminə olduqca dəqiq daxil olurlar; 4) sərbəst predikativ vahidlər və frazeologizmlər arasında keçid vahidlər təşkil edirlər.

Sadalanın əsas prinsip və müddəalar əsas götürülərək sərbəst cümlələr və paremiyalar paralel analiz edilir. Məqsəd hər iki sahəyə aid olan vahidlərin mənə-quruluş göstəricilərinin dəqiq müqayisəsidir: onlar istər elementlərinin morfoloji xarakteristikası cəhətdən, istərsə də sintaktik təşkil planında tam uyğun deyillər. Təktərkibli cümlələrin modeli əsasında qurulmuş paremiyalar sərbəst cümlələrlə geniş mənada frazeologizmlər arasında keçid vahidləri təşkil edirlər, keçid vahidləri isə predikativ vahidlər mühitinin sistemli təşkilinin bariz sübutudur.

İkinci paraqrafta atalar sözləri və zərb-məsəllər dil vahidləri kimi tədqiq olunur. Adi cümlələr dil daşıyıcıları üçün tərkibi hər dəfə situasiyadan asılı olaraq fərdi formada doldurulan ümumi formullardır. Paremiyalar isə hər dəfə ayrı-ayrı situasiyalarda yenidən yaradılmır, eyni leksik tərkibdə eyni formulu reallaşdıraraq təkrarlanırlar. Bu frazeolojiləşmə onları müəyyən dildə danışanlar üçün ümumi dil sxemləri dərəcəsinə qaldırır. Bu isə, bizim fikrimizcə, dil, dil sisteminə mənsubiyyət deməkdir.

Üçüncü paraqrafta predikativ vahidlərin elementinin implisit sintaktik mövqeyinin frazeolojiləşməsi məsələsi araşdırılır.

¹ Даль В.И. Пословицы русского языка. М., 1957, с. 6.

“İmplicitliyin müxtəlif təriflərini analiz edərək onları bir şeyin birləşdirdiyinin fərqinə varmaq çətin deyil”, – N.A.Panina yazır, – “implicitlik ancaq nəşə gizli ifadə olunarkən var. İmplicitlik “yoxluğun mövcudluğu” kimi təsnifləndirilə bilən yeganə təzahürdür, demək ki burda təkə nəyinsə “yoxluğunu” qeyd etmək vacib deyil, həm də onun, yəni yoxluğun mövcud olduğunu, onun yalandan, zahirən elə görünmədiyini, o nəşə olmayan şeyin burda vacibliyini, o yoxluğun mövcudluğunun nəzərdə tutulduğunu sübuta yetirmək lazımdır...”¹.

Cümlənin bu və ya digər elementinin sintaktik mövqeyinin frazeolojiləşməsi probleminin araşdırılması bu cür implicit mövqeyə malik olan bütün predikativ vahidlər sisteminin məna-quruluş parametrlərinə işiq tutur.

“Paremioloji vahidlər sahəsində təktərkibli cümlələr sistemi” adlanan **ikinci fəsil** beş paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragrafda müəyyən şəxslı cümlələrin (MŞC) modeli əsasında qurulmuş atalar sözləri və zərb-məsəllər araşdırılır. Müəyyən şəxslı cümlənin ümumi xarakteristikasında iddia edilir ki: a) mübtədanın yoxluğu bütün qrammatik kateqoriyalar üzrə (şəxs, zaman, məkan) fel-xəbərlə tamamlanır; b) mübtədanın yoxluğu nəticəsində semantik ağırlıq mərkəzi xəbərə keçir, beləliklə də cümlə subyekt cəhətdən passiv, predikat cəhətdən aktiv olur; v) bu cümlələr əsasən cüttərkibli cümlələrin stilistik variantları sayılırlar. Amma elə təktərkibli konstruksiyalar var ki, müəyyən səbəblərə görə onlarda mübtədanın işlənməsi qeyri-mümkündür (*Давай выйдем; С курами ложись, с петухами вставай*). Bəzi cümlələrdə mübtədanın bərpası indiki zamanın semantik torunu dağıdır, cümləni gələcək zaman mühiyyətinə aparır. Digər tərəfdənsə “*Давай поговорим*” kimi cümlələrin paradigma imkanları yoxdur, halbuki “*Мы поговорим*” kimi strukturlar tam paradigma sistemi reallaşdırırlar. Onların sintaqmatik imkanları da genişdir.

Müəyyən şəxslı cümlənin paremiyalar arasında iki növünə təsadüf edilir:

Birincisi – tərkibində “struktur” cəhətdən mütləq ümumi xitablar, yəni “konkret” adresat olan paremiyalar: *Что, Федул, губы надул; Владей, Фаддей, своей Агафьей*.

İkincisi – klassik nümunə olan, müəyyən ünvanı olmayan paremiyalar: *Говори смелее – будет вернее; Не прикидывайся овцой – волки съедят, Бога не гневи, а чёрта не смеши*.

¹ Панина Н.А. ИмPLICITность языкового выражения и её типы // Значение и смысл речевых образований. Калинин, 1979.

Müəyyən şəxslı cümlələrin dildə mövcudluğunu aşığıdaki arqumentlərlə müəyyənleşdiririk: 1) “Узнаю тебя, жизнь!” (А.Блок) kimi nümunələrin cüttərkibli konstruksiyaların stilistik variantları kimi (sərbəst cümlələr mühitində) qəbul edilməsi heç bir etiraz doğurmur. Amma adi cümlələr sahəsində subyekti-mübtədanın bərpasını rədd edən vahidlər də var (*Стой, стрелять буду!*); 2) təkərkibli cümlənin konstruktiv növlərinin ikinci baş üzvü kimi məhz şəxs əvəzlilərinin yerinin boş olduğunu nəzərə alsaq, onda biz müəyyən şəxslı cümlələrdə əvəzlilik-mübtədanın istifadəsinin mümkün/qeyri-mümkünlüyünü fərqli rakursda qoyuruq. Bizim fikrimizcə, müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədanın yoxluğunun səbəbini tək cə fel-xəbərin imkanlarında, xəbərin hərəkət diapazonunun genişliyində yox, şəxs əvəzliyinin frazeolojişmə dərəcəsində, müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədanın sintaktik mövqeyinin frazeolojişməsində axtarmaq lazımdır.

Paremiyalar arasında aşığıdaki müəyyən şəxslı cümlə strukturlarına rast gəlinir:

1. Fel-xəbəri əmr formasında olan konstruksiyalar (2-ci şəxs, tək halda): *Бога не гневи, а чёрта не смеши. Готовь сани летом, а телегу зимой*. Misal göstərilən konstruksiyalara cəm halda olan fel-xəbər qətiyyən xas deyil.

2. Fel-xəbəri felin xəbər formasında olan konstruksiyalar (I və III şəxs, tək və ya cəm halda): *По миру не ходим и нишим не подаем; На одно солнышко глядим, да не одно едим*. Müəyyən şəxslı cümlələr hər üç zaman forması çərçivəsində sərbəst dəyişir: *За что купил... (За что купили...); За что покупаем...; За что купим...*

Sintaksis sahəsində yazılmış elmi işlərdə adətən “müəyyən şəxslı cümlələrdə xəbər III şəxs formasında ola bilməz”¹ deyə iddia edilir. Halbuki paremioloji fonddan olan nümunələr bu fikri tam mənasiyla rədd edir, çünki paremioloji fonda fel-xəbəri III şəxsin keçmiş və indiki zaman forması ilə ifadə olunan cümlələr heç də I və II şəxs formasıyla ifadə olunanlardan az deyil: *От одного берега отстал, к другому не пристал; Раскудахталась, а не снесла*.

Göründüyü kimi, müəyyən şəxslı cümlələrin təkərkibli cümlələrin xüsusi qrupu kimi təsnifatlandırılması paremiyalar mühitində özünü doğruldur, çünki paremiyaların xüsusi “paradiqma” formalarının olmaması

¹ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, с. 165; Бабайцева В.В. Односоставные предложения в русском языке. М., 1968, с. 33; Современный русский литературный язык / Под ред. П.А.Леканга. изд. 2, М., 1988, с. 306 и др.

“keçmiş” mübtədanın boş mövqeyinin cümlənin quruluşu cəhətdən vacib olduğunu, müəyyən şəxslə cümlənin cümlələrə çevrilməsi ehtimalının qeyri-mümkün və düz olmadığını sübut etmək üçün obyektiv əsas verir.

İkinci paraqraf qeyri-müəyyən şəxslə (QmŞC) cümlələrin modeli əsasında qurulmuş atalar sözləri və zərb-məsəllərə həsr olunub.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin ümumi xarakteristikası adi dilə aid sərbəst cümlələrə şamil edilir. Paremiyalar və adi dil mühitinə aid cümlələr bir-birindən ilk növbədə ümumiləşdirilmiş mənanın ifadəsi imkanının mövcudluğu/qeyri-mövcudluğu əlamətinə görə fərqlənirlər. Paremioloji qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr daha homogen olmaları ilə səciyyələndirilir. Onlar ya sadə, ya da iki hissədən ibarət mürəkkəb konstruksiyalardır.

Sadə konstruksiyalara aşağıdakı cümlələri misal göstərmək olar: *От щелчка доходят и до кулака; Ночлега с собой не возят.*

Paremioloji fonda qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin aşağıdakı əsas struktur növləri müşahidə olunur:

1. Hər iki hissəsi də qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrlə ifadə olunmuş konstruksiyalar: *Погонную послали, да примет не дописали; Пособили хуже, да сделали хуже;*

2. Ancaq bir hissəsi qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrlə ifadə olunmuş mürəkkəb konstruksiyalar: *Заварили кашу, что и в рот не лезет; Говорят наобум, а ты бери на ум;*

3. Məntiqi asılılıq mənası olan mürəkkəbləşmiş cümlələr: *Сосватав невесту, у людей не спрашивают; Сошлись как клин с обухом;*

4. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr: *Не про то говорят, что много едят, а про то, куда крохи девают; И дешёво продают, наживаютя, и дорого продают, а проживаютя.*

Üçüncü paraqrafda ümumi şəxslə cümlələrin (ÜŞC) modeli əsasında qurulmuş atalar sözləri və zərb-məsəllərdən bəhs olunur.

Adi dildə olan çox sayda ümumi şəxslə cümlə ümumi şəxslə cümlənin tərifinə uyğun gəlmir, bu prinsiplərə uymur. Məsələn, *“Либо сдуреешь с этим народом, прости господи, либо с ума сойдёшь, либо, за досугом, когда-нибудь без покаяния умрёшь”* (В.Даль, “Сказка о Шемякином суде”) qəbildən olan cümlələrdə pancubyektlik, panlokallıq, panxronizm kimi predikativ kateqoriyaların ümumiləşməsi müşahidə edilmir. Təbii olaraq adi nitqdən olan cümlələr üçün frazeolojişmə dərəcəsi əhəmiyyətli tipoloji əlamət deyil. Frazeolojişmə/frazeolojişməmə əlamət kimi ancaq

paremioloji fondan və adi danışiq dilindən olan təktərkiibli cümlə növlərinin fərqləndirilməsi üçün tətbiq oluna bilər.

“Ümumi şəxslı cümlə” termini özünü ancaq şəxs kateqoriyası ümumiləşmiş olan sərbəst cümlələrə şamil edilərkən tamamilə doğrudur, paremioloji fondan olan konstruksiyalarda isə zaman, şəxs, məkan kateqoriyaları ümumiləşib.

Ümumi şəxslı cümlələr paremioloji fondda əsasən aşağıdakı növlərlə təmsil olunurlar:

1. Sadə predikativ vahidlər:

a) “hərəkət-vəziyyət + bu hərəkətin obyektı” modeli əsasında qurulmuş cümlələr: *Прошлого не воротишь; Правдою не оденешься; На всех не угодишь;*

b) “hərəkət-vəziyyət + onun obyekt və ya zərflık konkretləşdiricisi” modeli əsasında qurulmuş konstruksiyalar: *Прежде смерти не умрешь; Горлом ничего не возьмешь; От изъяну нигде не уйдешь; Лёжа кнута не добудешь;*

c) “hərəkət + onun iki obyekt konkretləşdiricisi” modeli əsasında qurulmuş konstruksiyalar: *Из чёрного не сделаешь белого; На правде ничего не возьмешь.*

ç) “hərəkət + iki obyekt və zərflık və ya təyini konkretləşdirici” modeli əsasında qurulmuş konstruksiyalar: *У скупого и в крещенье льда не выпросишь; На кукушкиных яйцах цыплят не высидишь.*

2. Mürəkkəbləşdirilmiş ümumi şəxslı konstruksiyalar:

a) xüsusişmiş zərflıklə mürəkkəbləşdirilmiş konstruksiyalar: *Не узнав горя, не узнаешь и радости; Не испортив дела, мастером не будешь;*

b) həmcins üzvlü cümlələr: *Чужим хлебом да чужим умом недолго проживёшь; Наказанным умом да приданным животом недолго поживёшь.*

3. Predikativ hissələri (və ya hissə) ümumi şəxslı cümlələrlə ifadə olunmuş mürəkkəb konstruksiyalar:

a) tabeli mürəkkəb cümlələr: *С кем поведёшься, от того и наберёшься; За чем пойдёшь, то и найдёшь;*

b) tabelsiz mürəkkəb cümlələr: *Змею обойдёшь, а от клеветы не уйдёшь; Неправдой свет пройдёшь, да назад не воротишься;*

c) bağlayıcısız konstruksiyalar: *Пожалеешь лычка, не увяжешь и ремешком; От греха не уйдёшь, от беды не упасёшься.*

Beləliklə, a) təktərkibli cümlələrin funksional “həyatı” tamamilə müstəqildir, bu cümlələrdə mübtədanın bərpasına qətiyyə ehtiyac duyulmur; b) ümumi şəxslı cümlələr rus dilində özünə xas “paradiqmatik” imkanları olan və başqa mürəkkəb strukturların tərkibinə girmə/girməmə bacarığına malik sərbəst konstruksiyalardır.

Dördüncü paraqraf şəxssiz cümlə (ŞC) modeli əsasında qurulmuş atalar sözləri və zərb-məsəllərə həsr olunub.

Şəxssiz cümlələrin böyük bir hissəsinin predikativ əsasını təşkil edən *нельзя, можно* kimi leksik vahidlər (predikativ zərflər) sanki yönlük hal forması üçün frazeolojişmiş sintaktik mövqe hazırlayır (*Нельзя тебе думать так; Мне можно зayтu*). Bu frazeolojişmə özünü aktuallaşmış konstruksiyalarda *можно, нельзя* sözləri predikativ struktura qətiyyə daxil edilmədikdə bürüzə verir: *Мне зayтu?; Нам yтu?; А вам оcтaтbьcя!* Belə hallarda artıq təktərkibli infinitif cümlələrdən danışmalı oluruq.

Paremioloji fondda aşağıdakı şəxssiz cümlə tiplərinə rast gəlinir:

1. Baş üzvü “predikativ + bağlayıcı + infinitiv” birləşməsi ilə ifadə olunan konstruksiyalar: *В мутной воде хорошо рыбу ловить; Жить в красне хорошо и во сне;*

2. Şəxssiz cümlələrin ikinci böyük qrupunu predikat-xəbər rolunda sərbəst predikaiv (bağlayıcı ilə) olan konstruksiyalar təşkil edir: *У бога дней много; На острую косу много сенокосу;*

3. Predikativ söz *нет (не бывает)* ilə olan konstruksiyalar: *У воров каменных домов не бывает; Без муки нет и науки;*

4. Predikat-xəbəri şəxssiz fel və ya şəxssiz fel kimi istifadə olunan şəxslı fellərlə ifadə edilən konstruksiyalar: *С надеждой легко живётся; Голодному не спится.*

Beşinci paraqraf təktərkibli cümlələrin qeyri-konstruktiv – aktuallaşmış növlərinə həsr olunub.

Nominativ cümlələrə atalar sözləri arasında hətta mürəkkəb strukturların tərkib hissəsi kimi belə rast gəlinmir. Nominativ cümlələrin bütün növləri verilən məndəki və ya situasiyadakı cümlələrin rematik hissəsini təşkil edir. Nominativ cümlələrin ancaq o situasiyaya xas olması, məkan-zamanın konkret tətbiqi onların paremiyalar sahəsində mövcudiyətini qeyri-mümkün edir.

Genitiv cümlələr – paremiyalardan ancaq mürəkkəb cümlələrin komponentləri kimi çıxış edirlər. Bizim fikrimizcə, paremiyalarda təmsil olunan “genitiv” cümlələrin əsasında bilinən əsas cümlə modelləri durur. Bəzi

alimlərin fikrincə, genitiv cümlələr şəxssiz¹ və adlıq² cümlələrin növləridir. Bu konstruksiyalarda frazeolojişmə dərəcəsi ifadə olunmasına o qədər də ehtiyac duyulmayan qrammatik elementlərin “kəsilib atılması” nəticəsində yüksəlir (*У кого-то нет ни кола, ни двора = Ни кола, ни двора*).

Infinitiv paremioloji strukturlar – infinitiv cümlələrlə şəxssiz cümlələrin sinonimiyası mübahisə doğurmur. Bu sinonimiya istər məna, istərsə də quruluş və funksiya səviyyəsində özünü büruzə verir. Bizim fikrimizcə, onlar özlərinə aid modeli, sxemləri olmadığına görə orijinal struktur statusuna malik deyillər. Bunu *He шуметь!* kimi infinitiv cümlələrin paradiqmatik və sintaqmatik imkanlarının mövcudluğu/qeyri-mövcudluğu mövqeyindən əyani surətdə görmək mümkündür. onlarda sistemli paradiqmatik formaların tamamilə yoxluğu müşahidə olunur. Sintaqmatik imkanların tətbiqi isə infinitiv cümlələri şəxssiz cümlə qrupuna “keçirir”: *He шуметь! = Нельзя шуметь!; He прислоняться! = Нельзя прислоняться!*

Beləliklə, infinitiv cümlələr sistemli dil mahiyyətini sintaktik cəhətdən şəxssiz cümlə həcminə çatdıqdan sonra qazanır.

Üçüncü fəsil “Rus dilində təktərkibli cümlələrin tipologiyasının sistemləşdirilməsi”nə həsr olunub. Fəsil iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf bəzi istinad müddəalarının şərhinə həsr olunub. Semantik sabitliyə görə müxtəlif dərəcələrdə olan vahidlərin quruluşca nə dərəcədə eynilik nümayiş etdirdiyini əyani surətdə göstərən cədvəl-sxem təqdim olunur: təktərkibli cümlənin konstruktiv növləri sərbəst cümlələr, paremiyalar, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər (PQFV) arasında müşahidə olunan paralelizmlə (ancaq və ancaq) səciyyələndirilir; keçid növlərinin bəriz nümunələri olan infinitiv cümlələr şəxssiz cümlələrin geniş paradiqma imkanları sayəsində mövcudiyyətini sürdürür. Quruluş cəhətdən nominativ cümlələr cümlələrin, genitiv cümlələr isə şəxssiz cümlələrin müstəvisinə keçir, nominativ və genitiv cümlələr rus dilinin əsas cümlə tiplərinin dildə möhkəmlənmiş aktuallaşmış variantları, rematik hissələridir.

Təqdim olunan cədvəl-sxemdə mənaca müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik vahidlərin nə qədər böyük quruluş eyniliyi nümayiş etdirdiyi əyani surətdə göstərilir:

¹ Грамматика русского языка / Под ред. В.В.Виноградова. т.2, синтаксис, ч.2, М., 1960, с.37-38.

² Синтаксис русского языка. Шахматов А.А. изд.2, 1941, с. 50.

CƏDVƏL-SXEM
(sərbəst cümlələr, paremiyalar və predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər arasında paralelizm)

TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR			
KONSTRUKTİV NÖVLƏR	Sərbəst cümlələr sahəsində	Paremioloji vahidlər sahəsində	PQFV sahəsində
	Müəyyən şəxslı cümlələr		
	1. Люблю тебя, Петра творенье! 2. Не мешайте людям работать. 3. В отпуск когда уходишь?	1. Идёт мимо кровати спать на полати. 2. Курицу не поймал, а уж ошипал. 3. Купи шубу шитую, а избу крытую. 4. Без счастья и в лес по грибы не ходи.	1. Не плюй в колодец. 2. Надулся какмышь на крупу. 3. Пальца в рот не клади. 4. Ума не приложу.
	Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr		
1. В газетах пишут о наводнении. 2. За вами завтра приедут. 3. У нас рыбу готовят по особому рецепту.	1. В лес дров не берут. 2. Холостого сватом не посылают. 3. Старого бьют не по годам, а по бокам. 4. Цыплят по осени считают.	1. Краше в гроб кладут. 2. Не всякое лыко в строку (кладут). 3. [За это] по башке не глядят.	
Ümumi-şəxslı cümlələr			
1. В такой жизни озвереешь. 2. Его в такие минуты не переспоришь. 3. А то велишь заложить беговые дрожки ...(Т.).	1. Шила в мешке не утаишь. 2. По волоску всю бороду выщиплешь (Даль). 3. Не бравшись за топор избы не срубишь. 4. Тише едешь, дальше будешь.	1. На мякине не проведёшь. 2. Из пушки (пушкой) не прошибёшь. 3. Калачом не заманишь.	
Şəxssiz cümlələr			
1. Светает; Моросило. 2. На улице темно. 3. Жаль сестру. 4. Её затошнило.	1. От души отлегло. 2. Собаке вольно и на владыку лаять (Даль). 3. Счастливому и в зубах вязнет.	1. В ногах правды нет. 2. Покрыто мраком неизвестности.	

		4. Легко чужими руками жар загребать.	3. Между нами будь сказано. 4. Чтобы и духом не пахло.
AKTUALLAŞMIŞ NÖVLƏR	İnfinitiv cümlələr		
	1. Молчать ! Не курить! 2. Лицом к лицу лица не увидеть. 3. Откуда мне знать	1. Тебе на печи с тараканами воевать! 2. Не быть бы плёткой при большом кнуте. 3. Без року не умереть. 4. От судьбы не уйти!	1. Слыхом не слыхать (о ком). 2. (Его) за смертью посылать.
	Genitiv cümlələr		
	1. То-то смеху! 2. Народу! 3. Грибов-то! 4. И кругом ни звука!	1. Ни кола, ни вола, ни мила живота. 2. Ни рыба, ни мясо; ни кафтан, ни ряса.	1. Ни кола, ни двора. 2. Ни сучка, ни задоринки. 3. Никаких гвоздей.
	Nominativ cümlələr		
	1. Утро. Мороз. 2. Спящая тайга. 3. Какая красота! 4. Вот и наш дом.	1. Вот тебе, бабушка, и Юрьев день. 2. Вот тебе бог, вот и порог.	Ø
	Vokativ cümlələr		
	1. Эх, вы! – с упрёком произнёс он. 2. Батюшки! изумился он.	Ø	Ø

İkinci paraqrafta sintaktik omonimiya məsələsi araşdırılır.

Sintaksis üzrə nəzəriyyə kitablarında bu gün də paremioloji vahidlərin özlərinə xas orijinal quruluş sxemləri, mücərrəd sintaktik nümunələrinin olmadığı haqqında fikir mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

Paremioloji vahidlərin sərbəst cümlələrlə eyni struktur sxemlər əsasında qurulduğunu sübut etməyə çalışmaq məntiqsiz olardı.

Birincisi, bizim fikrimizcə, sərbəst cümlələrlə paremioloji vahidlərin sxemləri dəqiq sintaktik omonimiya təşkil edir. Bu isə paremiyalarla sərbəst cümlələrin struktur sxemlərinin sadəcə xarici cəhətdən zahiri, aldadıcı eyniliyə malik olduğu mənasını verir. Əgər cümlənin məna yükünün müəyyənləşdirilməsində fərdi leksik tərkibin rolunu nəzərə alsaq, bu zahiri eynilik daha da aydın nəzərə çarpar.

İkincisi, eyni quruluş sxeminin eyni leksik tərkiblə olan mütləq qarşılıqlı əlaqəsi və qırılmaz bağlarla qurulmuş vəhdəti paremiyaların funksional cəhətdən özünü təmini deməkdir. Paremioloji vahidlərin quruluşunun orijinal “struktur sxemi”, “mücərrəd nümunəsi” də məhz elə müəyyən sabit leksik tərkibli bəzi sxemlərin belə daimi qarşılıqlı əlaqəsidir.

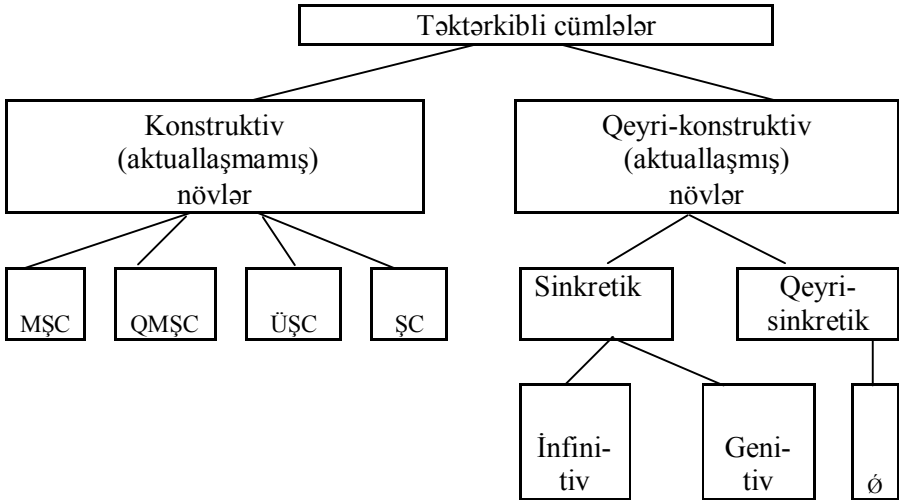
Hər iki sahədən olan vahidlər arasında struktur sxemlər səviyyəsində sintaktik omonimiya münasibətlərinin mövcud olduğunu düşünürük, çünki:

a) sərbəst cümlələrlə paremioloji konstruksiyaların paradiqma sistemləri hətta həcm cəhətdən belə üst-üstə düşür. Onların bu planda adekvat olmadığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur;

b) müqayisə olunan vahidlərin sintaqmatik imkanları da eyni deyil: atalar sözlərindən nə söz çıxarmaq, nə də onlara söz əlavə etmək mümkündür;

c) sərbəst cümlə modelləri nitqdə hər dəfə yeni leksik tərkiblə, yeni məzmunla işlədilir. Eyni şeyi paremiyalara şamil etmək olmaz. Modelləri ancaq zahiri cəhətdən adi cümlə modellərini xatırladan paremiyaların daimi, sabit leksik tərkibi var. Bu özəllik sayəsində onlar hər dəfə sadəcə təkrarlanırlar. Təkrarlanan və yenidən yaranan sintaktik konstruksiyaların struktur sxemləri üst-üstə düşə bilməz. Biz hər iki sahədən olan predikativ vahidlər arasında müşahidə edilən sintaktik omonimiyanın əsasını məhz bu məntiqi zəncirin təşkil etdiyini düşünürük.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəalar təktərkibli cümlənin bütün konstruktiv modellərinə eyni dərəcədə xasdır. Təktərkibli cümlələrin təsnifatını təqdim edirik:

Beləliklə, bizim sintaktik omonimiya məsələsinə olan baxışımızın əsasını müvafiq olaraq: a) sərbəst predikativ strukturlar; b) paremioloji vahidlər və c) predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin (PQFV) struktur sxemləri təşkil edir:

- 1) *В газетах пишут о контртеррористических операциях* (обычное предложение);
2. *В чужой монастырь со своим уставом не ходят* (пословица);
3. *Краше в гроб кладут* (фразеологизм).

Nəticədə elmi işin əsas müddəalarının xülasəsi verilir. Qeyd edilir ki, rus dilində çox tez-tez rast gəlinən cümlə növləri olan təktərkibli cümlələr dilin bütün funksional üslublarına xasdır. Məhz buna görə də onları periferik konstruksiyalar kimi qəbul etmək olmaz. Bununla belə onların arasında keçid növlərini təşkil edən cümlələr də mövcuddur. Bu isə dildə təktərkibli cümlələr korpusunun sistemli təşkilinin mübahisəsiz sübutudur.

Təktərkibli cümlələrə paremioloji vahidlər sahəsində də sıx rast gəlinir, onlar eyni sistemlilik və tezliklə təkarlanır, dilin ikitərəfli təzahürləri olaraq eyni struktur sxemdə eyni tərkiblə həm dili, həm də nitqi təmsil edirlər.

Sərbəst cümlələrdən fərqli olaraq paremioloji vahidlər mübtədanın bərpasını qəbul etmir: bu vahidlərin leksik tərkibinin sabitlik dərəcəsi özlüyündə belə bərpasının qeyri-mümkünlüyünün sübutudur.

Paremioloji vahidlər mütləq sırf dilçilik aspektindən öyrənilməlidirlər. Onların dildə real varlığı ilk növbədə bu vahidlərin “dil və nitq” sisteminə uyğunlaşması ilə müəyyənləşdirilir: siqnikativ mənada dil sisteminə aid olan paremiyalar denotativ mənada nitq vahidləridir. Analiz olunan strukturlar üçün konstruksiyanın bu və ya digər elementinin sintaktik mövqeyinin frazeolojişməsi (implicit ifadə kateqoriyası) məsələsi çox aktualdır. Bu məsələnin həlli təkcə təktərkibli cümlələrin deyil, eyni zamanda natamam və elliptik cümlələrin də müəyyən məna-quruluş xüsusiyyətlərinin qaranlıq məqamlarına işıq tutar.

Paremioloji vahidlərin özünə xas struktur sxemlərinin mövcudluğu/qeyri-mövcudluğu məsələsi mövcud sintaktik omonimiya mövqeyindən həll oluna bilər. Biz bu məsələdə sərbəst cümlələrlə paremioloji vahidlərin, eyni struktur sxem əsasında qurulsalar belə, sabit leksik tərkibin mövcudluğu/qeyri-mövcudluğu əlamətinə görə tamamilə ziddiyyət təşkil etdiyinə əsaslanırıq. Sərbəst cümlələrin struktur sxemi hər dəfə yeni leksik tərkiblə dolur, tamamlanır, paremiyalarda isə bu tərkib sabitdir. Paremiyaların struktur sxemi haqqında danışmaq əslində müəyyən dərəcədə məntiqə ziddir. Amma yenə də paremiyalarda struktur sxemin mövcudluğunu qəbul etsək belə, bu, ancaq sərbəst cümlələrlə paremiyaların struktur sxemləri arasında sintaktik omonimiya reallığı çərçivəsində mümkündür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. К вопросу о фразеологизации синтаксической позиции в односоставных предложениях. Гамидов И.Г., Фарзалиева А.В. // Таğıуев oxuları. Bakı: Kitab aləmi, 2002, s. 32-35.

2. Паремнологические единицы как объект синтаксического анализа. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2004, № 3, s. 85-89.

3. Из истории изучения односоставных предложений в русском языке. Elm və səmiyyə. Bakı: Kitab aləmi, 2004, №2, s. 33-38.

4. Пословицы и поговорки, построенные по модели неопределенно-личных односоставных предложений. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, № 2, s. 92-95.

5. Паремии, построенные по модели обобщенно-личных предложений // Elmi xəbərlər. Bakı: Mütərcim, 2008, №5, s. 91-95.

6. Паремии, построенные по модели определенно-личных предложений // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2008, №5 (65), s. 27-30.
7. Паремии, построенные по модели безличных предложений // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2008, № 4, s. 91-96.
8. Неконструктивные (актуализированные) типы ОСП // Humanitar və təbiyyat elmlərinin aktual problemləri. Moskva, 2010, №12, s. 264-267.
9. Анализ теоретических основ и принципов односоставных предложений // MDLU Sərcisi, Minsk, 2014, №2, s. 157-161.
10. Пословицы и поговорки как языковые единицы // “Müasir elmin aktual problemləri”. VI respublika konfransı, AMEA-nın Lənkəran Regional Elm Mərkəzi, 2014, s. 119-121.
11. Дифференциация безличных и инфинитивных предложений на материале паремий // “The second International conference on European Conference on Languages, Literature and Linguistics” beynəlxalq elmi konfransın toplusu. Vyana, 2014, s. 149-152.
12. К основам теоретических принципов односоставных предложений. Гамидов И.Г., Фарзалиева А.В. // Elmi xəbərlər. Bakı: Mütərcim, 2014, №1, s. 24-32.

“The experience of system classification of one-member sentences in Russian language (based on materials of proverbs and sayings)”

SUMMARY

There is a very actual issue raised in the thesis: opposition of constructive types of one-member sentences to actualized varieties. There is no general classification of one-member sentences until now. Attempts to determine the status of these constructions, actual parameters of their system and typology through the prism of the homonymous structures have not been made yet. A lack of a member of one-member sentences for the first time in this thesis is rated from the standpoint of category of the presence/absence of phraseology as well as from the position of statement of question about syntactic homonymy at the level of syntactic patterns.

Examples from the proverbial fund prove that:

- Definite-personal, indefinite-personal, generalized-personal and impersonal sentences present constructive sphere
- Infinitive, nominative, genitive and vocative one-member sentences present sphere of actualized syntax

Constructive types of one-member sentences have their own paradigm and syntagmatic form, but unconstructive ones do not have own paradigm and their line expansion leads them to the level of one-member sentences of constructive syntax and, therefore, they are a rematic part of these all-sufficient structural unites. There is an attempt in the thesis to construct the typology of one-member sentences on the basis of exceptionally system characteristic – differentiation of linguistic/speech belonging of one-member constructions’ types.

Çapa imzalanıb: 20.10.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

